

Deontische competenties

Vaardigheden in het omgaan met normen en verplichtingen. Reactie op het artikel van J. J. Hintjes en B. Spiecker 'Kohlberg's theorie van de morele opvoeding: analyse en kritiek', *Ped. Stud.* 1978, 43-56.

P. HEYMANS

Vakgroep Ontwikkelingspsychologie, Nijmegen

1. Doel van deze bijdrage

Hintjes en Spiecker (1978) geven een 'analyse en kritiek van Kohlberg's theorie van de morele opvoeding'. Een groot gedeelte van hun artikel gaat over de ontwikkelingstheorie die Kohlberg voor morele oordeelsverschijnselen ontworpen heeft. Ik wil een aantal kanttekeningen maken bij de weergave van deze theorie. Bovendien brengt de toonzetting van de kritiek van Hintjes en Spiecker me ertoe de ontwikkeling van het moreel oordeel *sensu* Kohlberg te plaatsen binnen het bredere kader van de ontwikkeling van het handelingsdenken. Deze analyse zal duidelijk maken, dat iedere persoon drager is van diverse strategieën om informatie met betrekking tot de werkelijkheid van normen, verplichtingen en verboden te ordenen.

Een dergelijke strategie heet een *deontische cognitie*, en aangezien zal blijken dat bepaalde deontische cognities in zeker opzicht 'beter' zijn dan andere kunnen personen onderscheiden worden naar hun *deontische competentie*. De kritiek van Hintjes en Spiecker zou de mening kunnen doen post vatten dat een cognitief-structurele benadering van de morele ontwikkeling geen inzichten oplevert die een pedagoog zinvol zou kunnen gebruiken. Het gevaar bestaat dat een aanpak die in beginsel potentieel vruchtbaar is wordt afgewezen nog voordat deze serieus is uitgetoet.

2. Enkele notities n.a.v. de weergave van Kohlbergs theorie door Hintjes en Spiecker

Navolgend zullen enkele bezwaren naar voren worden gebracht tegen de weergave door Hintjes en Spiecker (1978) van respectievelijk het domein van Kohlbergs theorie, de relatie tussen moreel oordeel en gedrag, de invloed van omgevingen op de ontwikkeling van het moreel oordeel, en het gebruik dat Hintjes en Spiecker maken van de term 'natuurlijk'.

2.1. Het domein van Kohlbergs theorie

Kohlbergs theorie over de ontwikkeling van het morele oordeel (Kohlberg, 1958, 1963, 1969, 1973, 1976) stelt zich tot taak de intra-individuele successie van argumentatiestructuren die een persoon gebruikt ter rechtvaardiging van zijn oordeel 'deze daad is moreel slecht, resp. goed' te verklaren. De term 'moreel', zoals gebruikt in 'moreel oordeel' en 'morele opvoeding' hebben in de oren van velen de bijklank te verwijzen naar een bepaalde levensbeschouwing of waardengebied. Hintjes en Spiecker (in het vervolg afgekort tot H&S) benadrukken in hun artikel te weinig dat we als we praten over 'morele' ontwikkeling *sensu* Kohlberg van bovengenoemde bijbetekenis moeten afzien. De vraag die H&S zich stellen (pag. 53, kolom 2, regel 7) of Kohlbergs theorie in elke situatie kan uitmaken of iets rechtvaardig is, getuigt van boven bedoelde verwarring. Kohlbergs theorie stelt, dat de argumentatiestructuren die een persoon gebruikt bij de beoordeling van een situatie bepaalde kenmerken (waaronder verwijzing naar 'rechtvaardigheid') kunnen vertonen. De inhoud van deze kenmerken is operationeel gedefinieerd in de scorings-handleiding bij het moreel oordeelsinterview. De uitspraak op pag. 47, kolom 2 onderaan m.b.t. de geoorloofdheid van leugens, kan op zich niet als typisch voor een bepaald moreel oordeelsniveau gezien worden; pas als de argumentatiebasis waarop een individu tot deze uitspraak komt bekend is kan het scoringsproces beginnen.

De theorie over de ontwikkeling van het moreel oordeel wordt door Kohlberg ingebed in het paradigma van de cognitief-structurele ontwikkelingsbenadering (Kohlberg, 1969). Net als in ieder ander paradigma worden ook hier een aantal uitgangspunten of 'geloofspunten' geformuleerd van waaruit de onderzoeker de werkelijkheid benadert. Bij dit paradigma is die werkelijkheid de psychische ontwikkeling van de mens. Aan een paradigma verwijtend vragen of het 'de mens in zijn totaliteit' wel kan verklaren, zoals H&S op pag. 53, 2e kolom

onderaan doen, acht ik niet ter zake doende rhetoriek. H&S hanteren kennelijk een ander paradigma dan dat van Kohlberg, en het is bekend dat vragen uit het ene paradigma soms lachwekkend klinken in een ander.

2.2. De relatie tussen moreel oordeel en gedrag

Het morele oordeelniveau is slechts een van de factoren die het concrete gedrag van een individu bepalen. Terecht wijzen H&S (pag. 50, kol. 1) erop, dat slechts handelingen waar een moreel oordeel aan vooraf gegaan is als morele handelingen kunnen gelden. Het moreel oordeelniveau leidt samen met de aard van de te beoordelen situatie tot een situatie-interpretatie door het individu. Aangezien nu in Kohlbergs theorie de 'lagere' morele oordeelsstadia gekenmerkt worden door het relatief sterke gewicht dat een individu daar hecht aan 'uiterlijke' kenmerken van een handelings situatie, is uit de theorie af te leiden dat op de 'lagere' niveaus morele handelingen sterk co-variëren met de 'uiterlijke' aard van handelingssituaties. Op het niveau van de beginselen-moraliteit (stadium 5 en 6) lijkt het gedrag van een persoon veel onafhankelijker van de situatie, en lijkt consistentere dan op de 'lagere' niveaus. De term 'situatie' dient in de laatste zin echter opgevat te worden als een betrekkelijk *distale* beschrijving die een observator geeft van de omgeving waarin de betreffende persoon verkeert. Echter de handelingen van deze persoon covariëren net zo sterk als op de 'lagere' morele oordeelniveaus met de betekenis die de situatie voor hem heeft, met zijn situatie-interpretatie, ofwel zijn proximale situatie. In veel onderzoek, ook in de door H&S op pag. 50, kolom 1 genoemde, wordt onderzocht of distaal omschreven situaties en gedrag co-variëren, zonder na te gaan welke handeling een persoon wil verrichten middels zijn gedrag.

2.3. De invloed van omgevingen op de ontwikkeling van het moreel oordeel

Hintjes en Spiecker hebben problemen met de relatie tussen omgeving en individuele morele oordeelsstructuur (H&S, pag. 51, kol. 2). Zij constateren, dat Kohlbergs theorie 'zich onvoldoende rekenschap geeft van het belang van de socio-kulturele kontekst'; dit zou blijken 'uit het feit dat hij een daadwerkelijke invloed van de kant van de omgeving loochent' (H&S, pag. 52). Mijns inziens ziet de relatie tussen een omgeving en een individu als drager van een morele oordeelstructuur

er ongeveer als volgt uit binnen een cognitief-structurele benadering van ontwikkelingsverschijnselen. Vanuit het standpunt van een observator gezien leeft ieder persoon op een bepaald tijdstip in meerdere gelijktijdig aanwezig omgevingen. Deze omgevingen variëren naar de mate van distaliteit. Een omgeving heet distaler naarmate deze verder verwijderd is van de betekenis die deze stimulusconstellatie voor de betreffende persoon heeft. Een persoon leeft slechts in de proximale omgeving. Om deze te bepalen moeten we de stimulusconstellatie a.h.w. 'door de bril' van deze persoon bekijken. Wat we 'door de bril' van die persoon zien is zijn interne representatie van de betreffende stimulusconstellatie. De 'bril' heeft een 'corrigerende werking', zodat het individu de stimulusconstellatie 'scherp' kan waarnemen. Deze corrigerende werking is het analogon van assimilatieve tendensen; het type glas dat de bril bevat is het analogon van de diverse assimilatie-niveaus of sociaal-cognitieve stadia waarin het individu zou kunnen zijn. Hoe ziet nu een interne representatie van een handelings situatie eruit voor een waarnemer die een moreel oordeel erover moet uitspreken? Deze handelings situaties worden intern gecodeerd in termen van de mate waarin ze bepaalde kenmerken bezitten. Voorbeelden van deze kenmerken zijn: 'intentie van de actor' (goedbedoeld, kwade opzet, opzet afwezig) gevolgen van de daad' (schade aan personen, schade aan objecten etc.). Zo is er een hele lijst van kenmerken denkbaar. Kohlbergs beschrijving van morele oordeelsstadia bevat er een aantal. Het moreel-cognitief ontwikkelingsniveau van een persoon wordt nu gekenmerkt door het gewicht dat hij aan een bepaald kenmerk van een handelings situatie hecht als hij de vraag moet beantwoorden 'wat vind je van deze handelings situatie in moreel opzicht?'. Morele ontwikkeling wordt nu o.a. gekenmerkt door een verschuiving van de gewichten die een persoon op een bepaald moment aan kenmerken van handelings situaties hecht. Discontinuïteiten in deze ontwikkeling kunnen o.a. ontstaan, doordat een individu op een bepaald moment handelingskenmerken die tot nu toe geen rol speelden in de morele oordeelsbasis (gewicht 'nul' hadden) plotseling wél relevant gaat achten. Wanneer treedt een dergelijke gebeurtenis op, en welke rol speelt de omgeving hierbij? Een moreel-cognitieve structuur, die overigens een handelingsstructuur is, maakt de wereld van verplichtingen, verboden en toestemmingen waarin de persoon leeft begrijpelijk. D.w.z. op basis van deze structuur 'weet' het individu welke uitwerking zijn handelingen in deze werkelijkheid zullen hebben. Indien dergelijke handelingsverwachtingen

niet blijken uit te komen, kan een individu deze schending interpreteren als een 'fout' bij de toepassing van zijn denkstructuur, dan wel als een bewijs dat zijn momentane theorie die hij over de aard van de hem omringende deontische werkelijkheid heeft, niet klopt (Karmiloff-Smith & Inhelder, 1975). In het laatste geval verkeert het individu in een toestand van cognitief conflict. Hij zal dan gaan zoeken naar manieren om dit op te lossen. Hij zal zijn huidige morele oordeelsbasis moeten her-organiseren; de relevantie van de tot nu toe gebruikte handelingskenmerken is op losse schroeven komen te staan. De oplossing bestaat uit een nieuwe morele oordeelstructuur, waarin de relevantie van de diverse handelingskenmerken anders verdeeld is omdat er nieuwe handelingskenmerken zijn ingebouwd die het betreffende individu tot nu toe buiten beschouwing had gelaten.

De opvoeder construeert een deel van de deontische werkelijkheid waarin het opgroeiende individu leeft. Opvoedersgedrag heeft dan ook op twee plaatsen invloed op de ontwikkeling van morele cognitie. Opvoeders verschillen in de mate waarin ze de opvoeding confronteren met situaties die voor de opvoeding tot de beleving van deontische paradoxen kunnen leiden, of anders gezegd: door opvoeders mede-gecreëerde omgevingen verschillen onderling naar gelang hun *conflict-inducerend potentieel*.

Bovendien verschillen opvoeders in de mate waarin ze, als de opvoeding een deontische paradox ervaart, de *aandacht* van de opvoeding richten op potentieel conflict-oplossende kenmerken van de onderhavige handelings situatie(s), die de opvoeding tot nu toe kennelijk niet of niet voldoende relevant geacht heeft. Kortom: door opvoeders mede-gecreëerde omgevingen verschillen naar gelang hun *conflict-reducerend potentieel*. Zie voor een uitvoeriger argumentatie en empirische illustratie van bovengenoemde overwegingen Heymans (1976, 1978).

De opvoedings-omgeving heeft kennelijk ook een bepaalde deontische structuur, die, analoog aan die van de opvoeding, opgevát kan worden als een verzameling relevanties van handelingskenmerken m.b.t. het oordeel 'dit is goed: slecht'. De opvoeder kan situaties met de opvoeding opzoeken waarin deze verschillen in structuur makkelijk zichtbaar worden. Is zo'n verschil door de opvoeding opgemerkt, dan kan de opvoeder de kans beïnvloeden dat een bepaald kenmerk in de morele oordeelsbasis wordt opgenomen. Waar komen die kenmerken nu vandaan? Uit het individu of uit de omgeving? (H&S, pag. 52, kol. 1, 'Elke invloed van de kant van

de omgeving op de *inhoudelijke* aard van de beslissingscriteria die de mens gaat hanteren wordt ontkend'). Deze vraag lijkt op die naar de temporele prioriteit van de kip en het ei. Stel er bestaat een deontische omgeving, die bepaalde handelingskenmerken onderscheidt, en over deze kenmerken een verdeling van relevanties gedefinieerd heeft. Een persoon die in deze omgeving opgroeit zal door perceptuele differentiatie (Gibson, 1969) deze zelfde kenmerken kunnen ontdekken c.q. construeren. Om volstrekt nieuwe kenmerken te kunnen construeren moet er in deze omgeving variatie in handelings situaties bestaan die niet gedekt wordt door variatie in waarden m.b.t. reeds gehanteerde kenmerken. Dit model laat dus de ontwikkeling van morele oordeelstructuren naar de bovenkant open. Er is ruimte voor een 7e resp. 8e etc. stadium. Deze perceptuele differentiatie-processen verklaren ook de richting van de ontwikkeling, de zgn. 'psychologica'.

Bovenstaande schets belicht slechts een aspect van de relatie omgeving-moreel cognitieve structuur zoals die m.i. binnen het cognitief-structurele paradigma gedacht kan worden. Aspecten die hier omwille van beknoptheid verwaarloosd zijn hebben betrekking op de regelstructuur die het individu gebruikt om de gewogen informatie m.b.t. handelingskenmerken tot een eind-oordeel te integreren, en de rol die morele prototypen hierbij spelen. Doel van de presentatie van bovengenoemd model was te laten zien dat H&S het cognitief-structurele paradigma erg beperkt opvatten en zodoende tot een aantal kritiepunten komen.

2.4. Het gebruik van de term 'natuurlijk'

Het gebruik van deze term dient m.i. zoveel mogelijk vermeden te worden. Strasser (1961) heeft een groot aantal van de betekenissen van deze term blootgelegd. De discussie wordt vertroebeld doordat gewoonlijk 'natuurlijk(1)' zonder waarschuwing door elkaar gebruikt wordt met 'natuurlijk(2)', etc. . .

3. Morele ontwikkeling als onderdeel van de ontwikkeling van het denken over handelen

Ieder mens denkt. Een gedeelte van deze denkspanning is erop gericht te achterhalen hoe de wereld om ons heen in elkaar zit. Dit is het zgn. 'theoretische' denken. Een wellicht grotere omvang heeft de denkactiviteit die besteed wordt aan het nadenken hoe we in een bepaalde situatie moeten

handelen. Deze denksoort heet 'praktisch' denken (Castaneda, 1975), of handelingsdenken. Castaneda (1975) heeft een filosofische analyse gemaakt van de universele intuïties die in het denken van een rationele volwassene uit de westerse cultuursfeer een rol spelen. Dergelijke intuïties zijn nauw verwant aan wat onder 1. 'cognities' werden genoemd. Voor psycholoog en pedagoog zijn de interessante vragen of en zo ja en hoe en onder invloed van welke factoren zich deze intuïties m.b.t. het denken over handelen zich ontwikkelen. Empirische kennis met betrekking tot dit terrein ontbreekt grotendeels. Ik zal een beknopte schets van dit terrein geven, van het gebied dat Kohlbergs theorie over de ontwikkeling van het morele oordeel hierbinnen bestrijkt, en van enkele vragen die met empirisch onderzoek beantwoordbaar zijn.

Een denk-eenheid noemt Castaneda een 'noema'. Het praktische denken bestaat uit 'deontische noemata' (oordelen dat iets verplicht, verboden, resp. toegestaan is) en 'practities' (intenties, mandaten, bevelen). De kernstructuur van een practitie is de 'prescriptie'; deze specificeert een relatie van 'vereist-zijn' of 'vragen om' tussen een actor en een handeling. Analooq aan de waarheidswaarden 'waar' resp. 'vals', die theoretische noemata kunnen aannemen, kan een prescriptie de waarden 'orthotisch' resp. 'an-orthotisch' aannemen. Het woord 'orthotisch' betekent zoiets als 'legitiem', 'adequaat', 'op zijn plaats' of 'terecht'. Volgens Castaneda bestaat er in geen enkele taal een woord voor. Net zoals de waarheidswaarde van een propositie soms afgeleid kan worden (via een propositie-logica) uit de waarheidswaarden van andere proposities, zo worden de implicaties wat orthoticiteit betreft tussen prescripties beregeld middels een logica van prescripties. Wanneer een actor, bv. tijdens een discussie, inziet dat een imperatieve conclusie de waarde 'orthotisch' heeft, dan is zijn bereidheid om die opdracht uit te voeren gewekt.

Echter, de orthoticiteit van een prescriptie is afhankelijk van haar 'context'. Deze context bestaat o.a. uit de doelen van andere actoren, en de ideeën van actor over de aard van de werkelijkheid. Welke personen op een bepaald moment als co-actor worden gezien is een empirische kwestie. Daarnaast is er een absolute context die bestaat uit een rangordening van de doelen van alle betrokken co-actoren en ego. Deze momentane absolute context ligt ten grondslag aan concreet sociaal gedrag. Hoe deze absolute context in concreto gevormd wordt, is een interessante kwestie voor empirisch onderzoek.

Deontische oordelen bestaan uit de toepassing

van een deontische operator ('het is verplicht, dat', 'het is verboden, dat', etc.) op een practitie; deze toepassing resulteert in een propositie. Derhalve hebben deontische oordelen als waarheidswaarden 'waar', resp. 'vals'. Deze waarheidswaarden zijn 'over-erfbaar' via een systeem van deontische implicatie, dat een deontische logica genoemd wordt. Ook de 'waarheid' van een deontisch oordeel is context-afhankelijk: als een deontisch oordeel 'waar' is, dan is de geïmpliceerde prescriptie orthotisch in de context die gespecificeerd wordt in de qualificatie die behoort bij dat oordeel.

Welke gebieden binnen dit landschap dat hierboven geschetst wordt door Castaneda's analyse zijn al enigermate ontgonnen middels empirisch onderzoek? Slechts enkele. De onderzoeken met betrekking tot rolneming of perspectiefcoördinatievaardigheid (Flavell, 1968; van Lieshout e.a., 1973; Leckie, 1975; Selman, 1974, 1976; Shantz, 1975) hebben alle betrekking op de beperkingen waaraan een individu op een bepaald ontwikkelingsniveau onderworpen is bij zijn constructie van het domein van co-actoren. De studies met betrekking tot de ontwikkeling van het morele oordeel (463 Engelstalige publikaties in de periode 1973 t/m 1976) waarvan de meeste Kohlbergs theorie als achtergrond hebben, zijn m.i. gericht op de manier waarop personen absolute contexten creëren.

Welke nieuwe probleemgebieden ontsluit Castaneda's analyse? Kohlbergs theorie ziet een individu als een moraalfilosoof, die bij het doorlopen van zijn levensloop successief intern consistentere theorieën construeert over de aard van 'goed' en 'slecht'. Ik stel dat dit, gezien Castaneda's analyse, impliceert dat een individu ook een handelings-filosoof is, die waarschijnlijk successief intern consistentere theorieën (cognitieve structuren) ontwikkelt over hoe je moet handelen.

In het bijzonder is het de vraag welke cognities een individu hanteert ten aanzien van wat een handeling is. Wanneer en onder invloed van welke factoren is het element van 'tegen-feitelijke voorwaardelijkheid', dat von Wright (1968) als essentieel voor een handeling ziet, in de handelingsdefinitie van een persoon opgenomen? Tegen-feitelijke voorwaardelijkheid betekent in dit verband, dat, uitgaande van een beschrijving van het verloop van de wereld als een opeenvolging van toestanden, er van een handeling sprake is indien 'waargenomen' wordt dat toestand A gevolgd wordt door toestand B, *in plaats van* dat toestand A gevolgd wordt door toestand C, welke verwacht mag worden als de actor qua actor afwezig zou zijn geweest. Het zal duidelijk zijn dat

de 'waarneming' dat iets gebeurt, in plaats van iets anders een constructie van de kant van de waarnemer is. Deze 'waarneming' veronderstelt o.a. dat de waarnemer een regelstructuur m.b.t. de betreffende wereld bezit op grond waarvan hij haar toekomstige toestand kan voorspellen. Per type wereld zijn andere regelstructuren nodig. Op het gebied van de waarneming van handelingen in eenvoudige fysische werelden heeft Imamoglu (1977) ontwikkelingstrends kunnen vaststellen. Met betrekking tot de waarneming van handelingen in complexere werelden, waaronder sociale werelden, zijn bij mijn weten nog geen onderzoeken voorhanden. Het lijkt mij zeer waarschijnlijk dat ook daar ontwikkelingstrends gevonden zullen worden. De verwerving van een complete handelingscognitie m.b.t. een bepaalde wereld maakt het pas mogelijk om 'niets doen' ofwel een toestand voort laten bestaan ook als handeling op te vatten. De stimulering van de verwerving van adequate handelingscognities m.b.t. de diverse werelden waar een individu mee omgaat kan m.i. een legitieme doelstelling van een onderwijssysteem zijn.

Een andere vraag die n.a.v. Castaneda's analyse van het handelingsdenken opkomt, is die naar de systemen van prescriptieve respectievelijk deontische implicatie die personen van verschillend ontwikkelingsniveau hanteren. De eerste deontische logica's zijn vijftig jaar geleden ontwikkeld. In het algemeen nam de constructeur van een dergelijke logica de formalisering van enkele van zijn intuïties met betrekking tot hoe verplichtingen uit elkaar voortvloeien tot axiomatisch uitgangspunt, waaruit vervolgens net zo lang stellingen werden afgeleid tot er een aantal sterk tegen-intuïtieve predicties opdoken. Het axiomatisch uitgangspunt werd dan herzien, en er werden weer afleidingen gedaan etc.. Follesdal en Hilpinen (1971) geven een overzicht van dit spiraal-vormig verlopend proces. Een van de resultaten is het min of meer geaccepteerde 'standaard systeem voor deontische logica' dat vooral gebaseerd is op het baanbrekende werk van de Finse filosoof von Wright (1951). De volgende intuïties maken, in geformaliseerde vorm, o.a. deel uit van dit systeem:

1. een handeling is toegestaan, ofwel hij is niet-toegestaan;
2. een handeling is verplicht, betekent hetzelfde als het is niet-toegestaan om die handeling niet te verrichten;
3. als het verplicht is om een bepaalde handeling te verrichten, dan impliceert dit dat die handeling-toegestaan is;
4. als je verplicht bent om handeling (1) te verrichten

en het tegelijk zo is dat het verrichten van handeling (1) je verplicht om handeling (2) uit te voeren, dan is het verrichten van handeling (2) verplicht;

5. als het verrichten van handeling (1) verboden is, en het uitvoeren van handeling (2) verplicht je tot het verrichten van handeling (1), dan is het verboden om handeling (2) uit te voeren;
6. als het zo is dat het uitvoeren van handeling (1) je verplicht om handeling (2) of handeling (3) te verrichten, terwijl zowel (2) als (3) verboden zijn, dan is ook het verrichten van handeling (1) verboden;
7. het kan niet zo zijn, dat je ofwel handeling (1) ofwel handeling (2) moet verrichten, terwijl beide handelingen niet-toegestaan zijn.

Nu veronderstelt iedere deontische logica een propositielogica. Uit psychologisch onderzoek naar humaan redeneren is bekend (Wason & Johnson-Laird, 1972; Falmagne, 1976) dat de propositie-logica geen valide model is voor humaan redeneren, en dat axiomatische systemen met hun afleidingsregels die gebaseerd zijn op toepassing van waarheidstabellen in het algemeen niet in aanmerking komen als model voor redeneren. Braine (1978) heeft een systeem van inferentie-regels voorgesteld dat de hantering van theoretische noemata zou beschrijven. Een analoog systeem bestaat waarschijnlijk ook voor de omgang met deontische noemata. De hierboven opgesomde lijst van zeven zijn kandidaten voor een dergelijk systeem. Op dit moment is echter nog niets bekend over de ontwikkelingsgang van een dergelijk systeem van deontische inferentieregels. Zelf ben ik bezig met een dergelijk project. Elk zo'n deontische inferentie-regel is een deontische cognitie. Voor u lezer waren waarschijnlijk de regels 1 t/m 7 vanzelfsprekend, u was er zich waarschijnlijk niet eens van bewust. Maar zijn deze regels ook een vanzelfsprekendheid voor een kind of jeugdige, of hanteren zij andere vanzelfsprekendheden?

4. Besluit

De hierboven geschetste analyse van het handelingsdenken maakt het niet alleen mogelijk om het domein van het moreel oordeel te localiseren ten opzichte van andere aspecten van het denken over handelingen, maar vestigt ook de aandacht op aspecten van het handelingsdenken die aan ontwikkeling onderhevig kunnen zijn. Met name genoemd zijn de intuïties die een persoon heeft ten aanzien van wat een handeling is, de kenmerken van handeling-

situaties die relevant worden geacht om een absolute context sensu Castaneda te construeren, en de intuïtieve inferentie-regels die een persoon gebruikt om verplichtingen etc. uit andere verplichtingen etc. af te leiden.

Filosofische analyses, zoals verricht door o.a. von Wright en door Castaneda, hebben de intuïties van een (imaginaire) rationele volwassene op een aantal gebieden aan het licht gebracht. Empirisch (ontwikkelings)psychologisch onderzoek zal de werkelijk gebruikte intuïties moeten onthullen. Naarmate de werkelijk door een concreet persoon gebruikte intuïties ten aanzien van het denken over handelingen meer lijken op die van de 'rationele volwassene', noemen we die persoon kompetenter.

Helpen bij de verwerving van de boven bedoelde competenties in het handelingsdenken inclusief het morele denken, acht ik een legitieme doelstelling van het onderwijs. Echter dergelijke professioneel gegeven hulp veronderstelt kennis van het verweringsproces van bedoelde competenties. Op een aantal gebieden, bv. perspectief-coördinatie of rolneming, is deze kennis over het verwervingsproces al enigermate voorhanden, mede dankzij een aantal in school-settingen verrichte interventie studies. Theorie-geleide interventie studies op het terrein van de verwerving van cognities die een rol spelen in het denken over handelen zijn onmisbaar ter fundering van een eventueel gewenst curriculum dat kinderen en jeugdigen helpt om hun vaardigheden in het *praktische* denken te ontwikkelen.

Literatuur

- Braine, M. D. S., On the relation between the natural logic of reasoning and standard logic. *Psychological Review*, 1978, 85, 1-21.
- Castaneda, H-N., *Thinking and Doing*. Dordrecht, Reidel, 1975.
- Falmagne, R. J., *Reasoning: representation and process in children and adults*. Hillsdale, Lawrence Erlbaum Associates, 1975.
- Flavell, J. H., Botkin, R. J., Fry, C., Wright, J. W., & Jarvis, P. E., *The development of role-taking and communication skills in children*. New York, Wiley, 1968.
- Føllesdal, D. & Hilpinen, R., Deontic Logic: an introduction. In: R. Hilpinen (ed.) *Deontic Logic: Introductory and systematic readings*. Dordrecht, Reidel, 1971, 1-35.
- Gibson, E. J., *Principles of perceptual learning and development*. New York, Appleton, 1969.
- Heymans, P. G., Erziehungsstile als Kodeterminanten der sozialkognitiven Entwicklung: eine konzeptuelle Analyse. Vortrag Symposium Erziehungsstile Trier 1976. Nijmegen Psychologisch Laboratorium, Intern Rapport 760N08, 1976.
- Heymans, P. G., Erziehereinflüsse auf einige Aspekte der moralischen Entwicklung. Vortrag 31. Kongress der DGfP, Mannheim, 1978.
- Hintjes, J. J. & Spiecker, B., Kohlbergs theorie van de morele opvoeding. *Pedagogische Studien*, 1978, 55, 43-56.
- Imamoglu, O., Children's understanding of intentionality from 5-12. In: C. F. M. van Lieshout & D. J. Ingram (eds.), *Stimulation of social development in school*. Amsterdam, Swets & Zeitlinger, 1977, 115-135.
- Karmiloff-Smith, A. & Inhelder, B., 'If you want to get ahead, get a theory'. *Cognition*, 1975, 3, 195-212.
- Kohlberg, L., The development of modes of moral thinking and choice in the years ten to sixteen. Unpublished doctoral dissertation, University of Chicago, 1958.
- Kohlberg, L., The development of children's orientations toward a moral order I: Sequence in the development of moral thought. *Vita Humana*, 1963, 6, 11-33.
- Kohlberg, L., Stage and Sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. In: Goslin (ed.), *Handbook of socialization theory and research*. Chicago, Rand McNally, 1969, 347-502.
- Kohlberg, L., Continuities in childhood and adult moral development revisited. In: P. Baltes & K. Schaie (eds.), *Life-span developmental psychology: Personality and Socialization*. New York, Academic Press, 1973.
- Kohlberg, L., Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach. In: Th. Lickona (ed.) *Moral development and behavior*. New York, Holt Rinehart & Winston, 1976, 31-53.
- Leckie, G., Ontwikkeling van sociale cognitie: Een ontwikkelingsmodel voor rolnemingsvaardigheid bij kinderen. Ongepubliceerde dissertatie, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1975.
- van Lieshout, C. F. M., Leckie, G. & Smits-van Sonsbeek, B., Beïnvloeding van sociaal gedrag in de school. *Pedagogische Studien*, 1973, 50, 437-449.
- Selman, R. L. & Byrne, D., A structural analysis of role-taking levels in middle childhood. *Child Development*, 1974, 45, 803, 806.
- Selman, R. L., Social-cognitive understanding: a guide to clinical and educational practice. In: Th. Lickona (ed.), *Moral development and behavior*. New York, Holt Rinehart & Winston, 1976, 299-316.
- Shantz, C. U., The development of social cognition. In: Horowitz (ed.) *Review of Child Development Research*, Vol. 5. Chicago, University of Chicago Press, 1975.
- Strasser, S., Beschouwingen over natuur en cultuur naar aanleiding van het vraagstuk der menselijke seksualiteit. *Annalen van het Thijmgenootschap*, 1961, 49, 118-132.
- Wason, P. C. & Johnson-Laird, P. N., *Psychology of reasoning*. London, Batsford, 1972.
- von Wright, G. H., Deontic Logic. *Mind*, 1951, 60, 1-15.
- von Wright, G. H., *An essay in deontic logic and the general theory of action*. Amsterdam, North Holland Publishing Co., 1968.